

но-селекційну станцію на Київщині, організація якої була розпочата в 1911 р., на кошти Всеросійського товариства цукрозаводчиків і департаменту землеробства. Її заснуванням завершилося формування мережі дослідних полів названого товариства, організованої під керівництвом С. Франкфурга, й яка охопила найбільші бурякові господарства в Київській, Подільській, Волинській, Полтавській губ. Першим завідуючим Миронівської станції був С. Тулайков. Ці селекційні станції в радянський час стали осередками передової селекції не тільки в союзних, а й світовому масштабах.

В результаті діяльності цих насінневих господарств, за підрахунками Е. Заленського, перед 1914 р. в Україні щорічно виробляли біля 450–550 тис. пуд. бурякового насіння. Німецькі фірми, зокрема Раббетге і Гізеке (Клейнванцлебен) та Діппе, використовуючи сприятливі ґрунтово-кліматичні умови й експлуатуючи дешеву робочу силу, виробляли щорічно в Російській імперії 650–750 тис. пуд. і ще 100 тис. ввозили з-за кордону [4, 10]. Перша світова війна внесла досить суттєві зміни у справу вирощування посадкового матеріалу. Ввіз маточного насіння німецьких фірм припинився, але, незважаючи на це, в 1916 р. загальноє виробництво бурякового насіння в Росії становило не менше 1,8 млн. пуд. Якщо до цього додати залишки насіння попередніх років, то отримаємо навіть залишок біля 500 тис. пуд. [4, 11].

Таким чином, можна зробити висновок, що зародженню аналітичної та наукової селекції сприяв ряд причин, серед яких – досягнення в напрямі селекції за кордоном, організація науково-дослідної роботи, створення відповідних установ в Російській імперії, зокрема на українських землях. Встановлено, що вагоме значення для вітчизняної селекції цукрових буряків мало створення наприкінці XIX – початку XX ст. ряду селекційно-дослідних станцій, де наукова думка почала втілюватись у практику. Наслідком досягнень вітчизняної селекції стала можливість українських насінневих господарств експортувати маточне насіння цукрових буряків і цим конкурувати з іноземними фірмами на світовому ринку.

1. Зайкевич А.Е. *Задачи исследований в области культуры сахарной свеклы.* – Х., 1892.
2. Богданов С.М. *Русская техника свекловичной культуры // Сельское хозяйство и лесоводство.* – 1889. – № 7.
3. Слезкин П. *Сахарная свекла и ее культура.* – К., 1908.
4. Заленский Э.Ю. *О селекции сахарной свекловичной // Труды Первого съезда по селекции сельскохозяйственных растений и семеноводству.* – Х., 1911.
5. Семполовский А. *Руководство к разведению семян и улучшению возделываемых растений.* – К., 1897.
6. Куделька Ф.К. *Сахарная свекла и ее культура.* – СПб., 1895.
7. Евкен Б.К. *Развитие опытного дела в России и его современное положение.* – Полтава, 1912.
8. Морачевский В.В. *Агрономическая помощь в России.* – Пг., 1914.
9. Паламарчук М. *Свекловодство.* – К., 1940.
10. ЦДА України, ф. 442, оп. 644, спр. 301.
11. Харькевич Н. *К вопросу о свекловичных семенах. Зап. Киевского О.Р.Т.О.* – К., 1889.
12. Городецкий С. *Цукрово-бурякове насінярство на Вкраїні.* – К., 1921.

Mazur I.O. Establishment of sugar beet breeding and seed production in Ukraine (the second half of XIX – early XX n.). In the article is analyzed the process of the sugar beet breeding and seed production origin and establishment in Ukraine at the second half of the XIX – early XX n.

Key words: breeding, seed, sugar industry, special case, experimental breeding station

О. М. Гайдай

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ І УСТАНОВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)

Галузеві товариства відігравали важливу роль у становленні агрономічної науки та сільськогосподарської практики. В статті аналізується діяльність та значення товариств та установ цукрової промисловості, їх значення для розвитку галузі та вплив на соціально-економічні процеси.

Ключові слова: товариства, установи, цукрова промисловість, правління, контора, статут

Актуальність теми дослідження визначається важливістю вивчення історії виникнення та діяльності товариств і установ цукрової промисловості як складової частини аграрного устрою, їх ролі та значення у реформуванні галузі. Аграрний сектор виробництва займав в економіці Росії ключове місце, а галузеві товариства відігравали важливу роль у становленні агрономічної науки та сільськогосподарської практики. Товариства і установи цукрової промисловості пропонували широкий спектр форм і напрямів роботи зі створення наукових основ для розвитку цукрової галузі та пропаганди сільськогосподарських знань. До таких форм належали: організація публічних лекцій, видання та розповсюдження серед населення друкованої продукції товариств, організація та участь у сільськогосподарських виставках [1], випробування новітніх зразків удосконаленої землеробської техніки і передових технологій на дослідних полях і ділянках, з подальшим впровадженням їх у традиційний господарський побут окремого регіону [2]. Безумовно, дослідження й аналіз організаційного досвіду, накопиченого найбільш активними членами товариств, дворянами, купцями, підприємцями, сприятиме і в сучасних умовах пошуку раціональних та оптимальних шляхів удосконалення цукрової галузі. Взагалі, вивчення участі окремих особистостей у діяльності товариств та установ, може стати новим полем для наукових розвідок.

Аналіз останніх публікацій із проблеми свідчить про наявність різних напрямів її вивчення. Це пов'язано з тим, що історія товариств і установ цукрової промисловості привертала увагу фахівців різних галузей наукового знання. Проблематика поєднує ряд суміжних дисциплін, таких як аграрна історія, історія економічної думки, історія науки і техніки, історія науки і освіти, історія громадських організацій. У зв'язку з цим, науковий інтерес викликають праці В. Савчука, присвячені дослідженням історії природознавчих [3] і технічних товариств [4]. Окремі питання діяльності товариств і сільськогосподарських установ досліджувалися В. Вергуновим [5]. Питанню формування мережі та діяльності сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.) присвятила дисертацію О. Завальнюк [6]. Проблеми діяльності мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків присвятив студію В. Скіртач [7]. Слід зазначити, що ці праці мають певний регіональний аспект. Комплексною роботою щодо діяльності сільськогосподарських товариств в Україні, але економічного спрямування, є дисертація А. Пантелеймоненка [8]. Ще одне, значуще з нашого погляду, наукове дослідження Н. Чайки присвячено становленню та розвитку наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) [9]. Однак комплексної роботи щодо історії виникнення та діяльності товариств і установ цукрової промисловості досі немає, тому ця про-

блематика потребує подальшого вивчення. Мета цієї статті – проаналізувати діяльність товариств і установ цукрової промисловості, їх значення для розвитку галузі та вплив на соціально-економічні процеси.

Всеросійське Товариство Цукрозаводчиків. У 1896 р. для сприяння розвитку та вдосконалення цукробурякової промисловості було засноване Всеросійське Товариство Цукрозаводчиків, метою якого було розширення збуту цукру, поліпшення якості буряків і здешевлення вартості виробництва. Для її досягнення товариству статутом надавалося право: збирати і розробляти статистичні відомості про виробництво цукру і торгівлі; обговорювати питання, що стосуються інтересів цукрової промисловості та пов'язаних з нею галузей сільського господарства; вивчати технічні вдосконалення в галузі цукроваріння; видавати спеціальний друкований орган і влаштовувати дослідні поля, лабораторії та школи цукроваріння [10]. На 1 січня 1909 р. членами товариства були власники та представники 230 цукрових заводів (181 пісочних, 36 пісочно-рафінадних і 13 рафінадних), а оскільки цукрових заводів в імперії налічувалось 296, то не брала участі в товаристві лише їхня чверть (66 заводів). Правління товариства складалося з відомих у Російській імперії цукрозаводчиків. Головою правління був Андрій Олександрович Бобринський. Товаришами голови (говорячи сучасною мовою – його заступниками), які опікувалися найбільш важливими структурними частинами, були Павло Іванович Харитоненко та Лев Ізраїлевич Бродський [11, 38]. Членами правління були: Микола Петрович Балашов, Богдан Брониславович Броневський, князь Сергій Олександрович Долгорукий, Микола Васильович Монахов, Іосіф Генріхович Натансон, Леонід Тимофійович Пятаков, Олександр Олександрович Ребиндер, Карл Володимирович Фішман, Богдан Іванович Ханенко, Михайло Петрович Шестаков, Ігнатій Станиславович Щеньовський, Едуард Вільяминович Янцен. Кандидатами у члени правління були Болеслав Францевич Крачкевич, Генрих Каземирович Мазаракі [11, 39]. Складовою частиною товариства були дві важливі комісії – ревізійна та експертна з питань щодо очищення стічних заводських вод. Головна контора Всеросійського товариства цукрозаводчиків розташовувалась у Києві. Керівником контори та редактором «Вестника Сахарной Промышленности» був Вікентій Іванович Шульц Моро. Відділення контори знаходилися у С.-Петербурзі, Варшаві, Сумах. До складу товариства також входили лабораторія в м. Києві (керівник – проф. Іван Демидович Жуков) та ентомологічна станція у Смілі (Черкащина). Крім того, була наявна мережа дослідних полів, якою завідував Солломон Львович Франкфурт. Для підтримки високого рівня ринкових цін товариство проводило політику скорочення посівів цукрового буряку, виробництва і випуску цукру на внутрішній ринок. Водночас воно намагалося розширювати експорт російського цукру на західноєвропейські й особливо східні ринки (Туреччина, Іран, Китай, Японія), часто за демпінговими цінами, отримуючи від уряду значні пільги у вигляді премій, повернення акцизних платежів, зменшених тарифів. Особливу роль у цьому процесі відіграв Торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином» [12].

Київське товариство взаємного страхування цукрозаводчиків розташовувалося за адресою: Хрещатик, 48. Товариство мало основний (400 тис. руб.) і запасний (1 млн. руб.) капітали участі, який був пропорційно розподілений між страхувальниками. Головою правління був Щеньовський Ігнатій Станиславович. Членами товариства були Бродський Лев Ізраїлевич та

Фішман Карл Володимирович. Також існувала Рада Товариства, яку очолював граф Владислав Олександрович Браницький. Членами були А. Дюготье, Е. Маньковський, Г. Енні, барон В. Гінцбург, Ф. Ярошинський, Е. Де-Молінарі. Управляючим справами товариства був Василь Августович Шварц. Товариством були застраховані 130 цукрових заводів, оцінених у 100 млн. руб. [11, 41].

Київське Відділення Імператорського Руського Технічного Товариства (м. Київ, Хрещатик, 10). Голова відділення – проф. Г. Де-Метц, голова цукрового відділу – інженер-технолог М. Толпигін, заступник – проф. І. Жуков, неодмінні члени: В. Васильєв, М. Васильєв і Н. Овсянніков, завідуючий бюро – Н. Іконніков. Крім того, М. Толпигін був укладачем «Ежегодника по сахарной промышленности Российской империи» [13]. Він видавався з метою своєчасного оприлюднення статистичних відомостей щодо цукробурякового виробництва. При Київському Відділенні Імператорського Руського Технічного Товариства працювала постійна комісія для складання інструкції щодо технічного контролю на цукрових заводах, видання документів із цукрового виробництва та влаштування бесід хіміків [14]. Голова комісії – Н. Гесс, секретар – Н. Хорцев.

Варшавське Відділення Товариства сприяння російської промисловості та торгівлі. Бюро товариства розташовувалося за адресою: Варшава, Краківське передмістя, 66. Голова відділення – В. Тишкевич. Головою цукрової секції був М. Вортман [11, 42].

Київське товариство взаємного страхування від нещасних випадків (м. Київ, Хрещатик, 5). Застрахованими в товаристві значилися біля 50 цукрових заводів. Управляючим справами був М. Буковинський, головою правління – М. Чарнецький.

Товариство взаємодопомоги службовців цукрових заводів Російської імперії. Бюро розташовувалося при Київському Відділенні Імператорського Руського Технічного Товариства. Головою був В. Васильєв, секретарем – Я. Черногрязський. Метою товариства було сприяти покращенню матеріальних і моральних умов життя своїх членів [15, 164]. Для досягнення цієї мети товариство видавало членам та їх родинам грошові допомоги і безвідсоткові позички, сприяло працевлаштуванню. Товариство допомагало у придбанні членам різних предметів споживання і домашнього побуту за здешевленою ціною, надавало юридичну допомогу. Обов'язковою складовою діяльності товариства були забезпечення піклування, виховання й освіти дітей членів та сприяння влаштуванню їх в учбові заклади, притулки та інші виховні установи. Піклувались про виховання сиріт і малолітніх братів і сестер померлих членів товариства, які були під їх опікою, а також про вдів, престарілих і нездатних до праці батьків, якщо останні були під опікою померлих членів. Видавали допомоги на поховання померлих членів і піклувались про поховання тих з них, які не мали родичів, а також про престарілих, калік і нездатних до праці членів суспільства. Товариству надавалося право відкривати для своїх членів та членів їх родин, з дозволу відповідних владних установ, з дотриманням правил, лікарні, амбулаторії, притулки, гуртожитки, дешеві квартири, школи, дитячі садочки, літні колонії, бібліотеки та читальні. Товариство також мало змогу встановлювати для дітей та сиріт членів стипендії в різних учбових закладах, а також влаштовувати лекції та читання з предметів, відповідаючи роду занять учасників товариства. Кількісний склад товариства був необмеженим, чоловіки і жінки мали рівні можливості. Члени товариства поділялись на дійсних та почесних. В дійсні члени приймалися особи, які працювали на цукрових

та рафінадних заводів. Прийом дійсних членів у товариство відбувався за постановою правління, незалежно від звання, стану, віросповідання та національності. Звання почесного члена Товариства присвоювали за постановою загальних зборів особи, яка працювала на цукровому заводі, зробила значні пожертви або послуги товариству. Дійсні члени сплачували при вступі в товариство одноразово 10 руб. та щорічно або частинами в терміни, встановленні правлінням, 2 % від річного жалування.

Відділ зі знаходження занять для членів Товариства взаємодопомоги службовців цукрових заводів Російської Імперії. Будь який член Товариства міг отримати довідку щодо вакантних місць. На власний розсуд відділ розсилав на заводи повний список членів Товариства, які бажали отримати місце, з докладними відомостями і з зазначенням, хто рекомендує. Відділ рекомендував лише тих членів товариства про роботу та службу яких мав точні відомості, отримані шляхом всебічних довідок. Член Товариства, який бажав отримати місце через бюро, заповнював особовий бланк, в якому вказував ім'я, прізвище, підданство, віросповідання, вік, сімейний стан, освітній ценз, з наданням документів про освіту, довідку щодо роду останньої служби, де, скільки часу, розмір винагород, із зазначенням, чи було місце річне, і одночасно давав підписку про сплату на користь бюро 5 % річної платні за перший рік. Крім того, кожний член, який бажав отримати місце через відділ, мав представити послужний список, з точною вказівкою промислових підприємств, де працював, та осіб, які могли би дати про нього відгук. Відділ також самостійно наводив довідки про кандидатів і їх попередню діяльність. Зібрані відділом відомості зберігалися в таємниці. Відділ складався з голови товариства та обраних правлінням членів зі свого середовища, в кількості не менше 2 осіб. Вони вели конфіденційну переписку, відправляли запити, обробляли кореспонденцію. За рекомендованих на місця членів товариства, правління брало на себе моральну відповідальність. Члени товариства, які отримували робочі місця, сплачували 5 % зі свого окладу за перший рік або винагороду за тимчасову роботу. Половина цих коштів йшла в розпорядження правління, з яких покривалися витрати на пошук робочих місць, а інша частина надходила до оборотного капіталу товариства [11, 44].

Посередницьке бюро Київського Відділення Імператорського Руського Технічного Товариства. Головним завданням бюро було приймання заяв від техніків, бажаючих отримати посаду на заводах, та від закладів і осіб, які шукають службовців-техніків. У бюро велися дві книги: в першій записували попит на службовців. Обов'язково вказувались: адреса закладу або особи, яка шукає техніка, на яку посаду він потрібен, який ступінь освіти повинен мати, можлива заробітна платня, яка квартира (для одружених чи ні) пропонується та на який термін йому пропонують роботу. В іншу книгу вносилися пропозиції послуг. Записувались: прізвище пошукувача, адреса, ступінь освіти, сімейний стан, перелік попередніх місць служби, а також посада та платня, яку він бажає отримати, й термін, на який він розраховує отримати роботу. Техніки та особи, які потребували послуг, вносили під час запису до бюро 2 руб. на поштові та телеграфні витрати. Решту коштів перераховували товариству допомогою службовцям Смілянських технічних класів. Всі записи, які вносилися до книг, були дійсними три місяці, але могли

бути подовжені ще на три місяці за новою заявою безкоштовно. Члени відділення користувались послугами бюро також безкоштовно. В Києві існували ще два посередницьких бюро, які рекомендували службовців на цукрові заводи південно-західного краю. Це посередницькі бюро товариства під назвою «Союз осіб, які служать у сільському господарстві та сільськогосподарській промисловості південно-західного краю», та Товариства взаємної допомоги працюючих осіб [11, 46].

Отже, діяльність товариств і установ цукрової промисловості, накопичений досвід аграрної раціоналізації, свідчить про їх значний внесок у вирішення актуальних аграрних загальноросійських і регіональних проблем, а також оптимальну форму впровадження кращих наукових розробок у виробництво. Дослідження цієї проблематики сприятиме подальшому розвитку аграрної історії.

1. Гайдай О.М. Торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином» на Всесвітній виставці в Парижі 1900 р. // *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. / За ред. В. Смоля та ін.* – Черкаси, 2013. – Вип. 6.
2. Франкфурт С.Л. Труды сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков, состоящей при лаборатории Южно-Русского общества поощрения земледелия и сельскохозяйственной промышленности // *Вестник сахарной промышленности.* – 1906. – № 7.
3. Савчук В.С. Естественно-научные общества юга Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.). – Днепропетровск, 1994.
4. Савчук В.С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи // *Вопросы истории естествознания и техники.* – 1992. – № 1.
5. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. – К., 2006.
6. Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
7. Скиртач В. Історія становлення та розвитку Всероссийського товариства цукрозаводчиків (1897–1918 рр.) // *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. / За ред. В. Смоля та ін.* – Черкаси, 2009. – Вип. 3.
8. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. екон. наук. – Полтава, 1994.
9. Чайка Н.Г. Становлення та розвитку наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.
10. Устав Всероссийского общества сахарозаводчиков. – К., 1897.
11. Карманний Ежегодник по сахарной промышленности на 1909–1910 г. с приложением технического справочника и карты сахарных заводов Империи / Сост. Д. Марголин. – К., 1909.
12. Держархів Сумської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 93.
13. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1896–1897 гг. / Сост. М. Толъгин. – К., 1898.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 730, оп. 1, спр. 258.
15. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. III.

Gaidai O.M. The activities of the sugar industry companies and institutions in the Russian Empire (the end of the XIX – the beginning of the XX c.). The branch companies played the important role in the formation of agronomic science and agricultural practices. In the article are analyzed the activity and the value of the sugar industry companies and institutions, their importance for the development of industry and impact on the socio-economic processes.

Key words: companies, institutions, sugar industry, directorate, office, charter